

ДУХОВНІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Духовні школи України другої половини XVII-XVIII століття мають непересічне значення в розвитку української педагогічної думки. Через те, що саме створення цих шкіл доли поштовх розвитку сучасної освіти і культури, а також відродженню самої України. Духовні школи України є першовитоком сучасного шкільництва, в тому числі й малокомплектних шкіл. А тому їх дослідження є досить актуальним для сучасного етапу розвитку педагогічної науки.

Розробляючи проблему становлення духовних шкіл в Україні, ми опиралися на праці науковців, приуроченим духовним основам православного виховання (М.Євтух, І.Захара, В.Зеньковський, В.Кузь, В.Нічик, Я.Стратій), розвитку і становленню духовних шкіл (П.Знаменський), філософським аспектам православної думки (О.Єськов), розкриттю значення та ролі педагогічних персоналій православ'я (В.Беляєва, В.Косик, В.Слободчиков), ролі церкви в становленні освіти в Україні (Г.Чупило).

Аналіз наукових праць з проблеми розвитку та становлення духовних шкіл в Україні дає підстави для висновку про практичне значення даної проблеми і разом з тим недостатню її розробленість. Тому при написанні статті ми ставили за мету здійснити ретроспективний екскурс становлення та розвитку духовних шкіл України в другій половині XVII-XVIII століття та показати їх значення для розвитку освіти та становлення сучасної педагогічної думки в Україні.

Щоб повніше осягнути сутність піднятої нами проблеми, звернемося до її історії та понятійного апарату. Перш за все з'ясуємо, що науковці розуміють під поняттям духовні навчальні заклади. Так, Семен Гончаренко в Українському педагогічному словнику (1997) наводить таку його дефініцію: „Духовні навчальні заклади – заклади для підготовки служителів культу різних віросповідань. Перебувають у віданні духівництва. Перші школи, в яких готували служителів православної церкви та письменних людей, на території України виникли за часів Київської Русі (наприкінці X ст.). З 1721р. духовні навчальні заклади відкривалися як професійні. У XIX ст. в Україні склалася така система православних духовних навчальних закладів: духовні училища (бурси, єпархіальні училища), духовні семінарії і духовні академії. Крім православних духовних навчальних закладів, в Україні діяли школи католицьких і уніатських орденів (єзуїтські школи, василіанські школи тощо) та школи інших віросповідань. Після 1991 р. в Україні була створена досить розгалужена мережа таких закладів. Вона включає 4 духовні академії, 2 університети (ісламський і католицький Святого Михайла в Києві), 12 інститутів, 2 Вищі і 7 духовних семінарій, 2 Вищі духовні школи й духовно-просвітний центр ‘Світло світу’ в м. Маріуполі” [1,106]. Постають питання:

чому почали виникати саме такі навчальні заклади? які були передумови їх виникнення і що до цього спонукало?

Шукаючи відповідь на поставлені запитання, ми дійшли висновку, що в другій половині XVII століття в Україні активізувався церковний рух. Адже до названого часу священник знаходився майже на одному рівні релігійних знань з народом. Як зазначає професор П.В.Знаменський у монографії „Духовні школи в Росії до реформи 1808 року” (2001), яка з часу своєї публікації (Казань, 1881) уперше перевидана, „єдиним засобом піднятися над цим загальним рівнем народної релігійної освіти для пастиря була самоосвіта, яка досягалася за допомогою наполегливого читання різних божественних писань, як тоді називалися всі релігійні книги. Людина, яка займалася самоосвітою, отримувала величезну перевагу над іншими, набувала слави премудрого філософа, користувалася великим авторитетом, і, як наслідок цього, ставала безперечним кандидатом на всі вищі церковні посади, і основним діячем в усіх найважливіших церковних справах” [3, 6].

З історичних та наукових джерел відомо, що Стародавня Русь славилася лише елементарним шкільним навчанням, яке давали приходські школи. Воно полягало в навчанні дітей читанню, письму та співам. Але серед слов'янських народів виникло незадоволення таким станом освіти. Найперше воно проявилось в Україні (у працях багатьох авторів та урядових документах того часу зустрічаємо як Південно-Західна Росія). Це було зумовлено боротьбою православ'я з польським католицизмом. Тому в Україні, починаючи з XVI століття, з'являються братства, більш вагоміші і впливовіші об'єднання, ніж приходи. Вони мали великий потенціал для створення обширніших за змістом і багатших шкіл, ніж приходські. Такого типу школи відповідно вибудовували і свою систему освіти, зокрема були введені нові предмети, вивчення класичних на той час мов. Головною заслугою братських шкіл було й те, що рівень освіти в них був піднятий на значно вищій щабель. Названі школи були конкурентноспроможними зі школами західно-європейських країн та Греції, які виникли значно раніше, а тому досягли більшого розвитку в своєму становленні. Такий рейтинг братських шкіл у європейському просторі завдячується належній організації навчального процесу, а також тому, що для викладання в них запрошувалися іноземні вчителі, а самі українці направлялися на навчання за кордон. У контексті досліджуваної проблеми варто зазначити, що розвиток шкільництва, а відповідно освіти і педагогічної думки в Україні пережив два періоди: перший пов'язаний з тим, що на початковому етапі розвитку братських шкіл великий вплив мала Греція. Це зумовлено тією причиною, що братські школи, як ми уже зазначали, виникли в результаті боротьби проти католицизму за православ'я. Тому на даному етапі Україна підтримувала саме з Грецією тісні зв'язки, і саме з неї були запрошені перші організатори шкільної справи, що у подальшому позначилося в домінуванні грецького елемента в українській освіті. Як результат такого підходу набула поширення елліно-слов'янська освіта, яка була панівною до реформи Київської колегії; другий період пов'язаний з діяльністю Петра Могили. Він отримав західну

європейську освіту і розпочав широку єзуїтську пропаганду з „її всесвітньою латинською мовою і всеозброєнням схоластики” [3, 7]. Саме за діяльності Петра Могили потерпіла реорганізаційних змін Київська братська школа. Її діяльність була побудована за зразком єзуїтських колегій. У навчанні домінував латинсько-схоластичний елемент. З його руки латинська освіта стала пануючою на терені тодішньої України.

Проти схоластичного напрямку в навчанні в українських школах, занесеного латинською єзуїтською наукою, виступав Ф.Прокопович, виходець із Києво-Могилянської академії, радник Петра І. На його погляд, схоластичний напрямок зводив освіту в одне вивчення форм мови і думки, в одну діалектику, без реальних знань, які б надавали формі змісту.

Слід вказати на те, що хоча братські школи і були створені на ґрунті релігійних інтересів, все ж таки вони не були за своїм змістом суто духовними школами. Основним їх завданням було дати загальну освіту, а не готувати випускників до церковної діяльності. В цих школах навчалися діти всіх верств населення, здобуваючи підготовку до різного роду діяльності. Протягом усього періоду другої половини XVII-XVIII століття кількість світських учнів у таких школах перебільшувала вихідців із духовенства .

Із перших духовних шкіл, які виникли на теренах не тільки України, але й Росії, як стверджує професор Казанської духовної академії П.Знаменський, була відкрита в 1700 році Чернігівська семінарія при кафедрі Чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. Створена вона була на базі слов'яно-латинської школи, переведеної із Новгород Сіверського. З 1636 року вона існувала як єзуїтський колегіум, який у 1689 році Лазарем Барановичем був реорганізований у православну школу [3, 24].

Чернігівська семінарія за час діяльності Іоанна Максимовича потерпіла якісних змін. Вона переросла в колегіум, у деяких джерелах зустрічається під назвою Collegium maximovitianum. З 1776 року реорганізована в суто духовну семінарію. Курс навчання в колегіумі був аналогічний курсу Київської академії з повним пануванням латинської мови. Вивчалися загальноосвітні предмети такі, як: латинська і грецька мови, історія, географія, математика, філософія, ін.

Як і всі українські школи того часу, Чернігівський колегіум був відкритим для всіх верств населення і не носив на початку своєї діяльності суто церковного призначення. В 1727 році було донесено у Святий Синод про те, що невідомо точно, скільки учнів було в такого типу школах, через те, що строгого контролю за контингентом вихованців не велося. Такий стан справ був зумовлений двома причинами: перша – їх ніде не записували, друга – їх і неможливо було записати, адже вони вільно могли переходити з одного училища в інше, а ті які закінчили школу риторики в чернігівському училищі, відходили в Київ або інші єпархії до вищих шкіл і, закінчивши їх, одні отримували чернецький чин від Київської єпархії, інші – від Чернігівської, деякі залишилися професорами, інші прославилися проповіддю слова Божого або залишалися на мирській службі. Слід також зазначити, що вхід і вихід із школи був вільний, а тому шкільне керівництво,

знаючи наявну кількість учнів, не мало уяви скільки їх залишиться до кінця навчального року [3, 109-110].

Як свідчать історичні джерела, у братських школах навчалися діти не тільки різних верств населення, але й різних вікових груп. Тобто, це по суті були перші малокомплектні школи в теперішньому їх розумінні.

Нам імпонує той факт, що наукова і методична школа України другої половини XVII-XVIII століття, за свідченнями багатьох науковців, досягала визнання і наслідування в Росії. Як приклад, можна навести організацію навчання в Новгородських школах початку XVIII століття, де „учні вчилися читати, писати і слов'янської граматики за вказівками М.Смотрицького” [3, 35]. Ще красномовніше говорять статистичні дані. Так, за відомістю про школи 1727 року, представлену Святим Синодом у Верховну раду, з часу заснування духовних шкіл і по 1726 рік, значиться, що в Київській академії нараховувалося в усіх класах 654 особи, з них закінчили повний курс, включаючи богослів'я – 48 осіб. Тоді як у московських школах нараховувалося всього 505 учнів і богословів було лише 12. Подібні дані наводяться і про підготовку філософів (в Київській академії – 84, в Москві – 12) та риторів (у Києві – 79, у Чернігові – статистичні дані не проставлені, але підготовка здійснювалася, а у Росії – 45, з них у Москві – 21 та Новгороді – 24). Звідси можна зробити висновок, що розвиток шкіл в Україні перебував у розквіті і поширювався в Росію [3, 132]. На підтвердження вищевикладеного свідчить і той факт, що автором Духовного Регламенту був Феофан Прокопович, відомий український церковний та громадський діяч, просвітитель. Згідно згаданого документа навчання в духовних школах було обов'язковим для дітей духовенства незалежно від їх чину.

У Регламенті прийом дітей духовенства в школу прирівнювався до тодішнього набору людей на службу. Нововизначеного учня необхідно було випробувувати, чи не тупий він, щоб не витратити на нього дарма грошей; а щоб деякі учні не притворялися тупими, з метою щоб відпустили їх додому, як буває, що притворяються тілесними хворобами від солдатчини, випробування розуму їх продовжувати цілий рік. Учень, який був прийнятий до школи, зобов'язувався залишатися в ній до кінця вказаного терміну навчання, щоб не було ушкодження для служби, до якої його готували. Навіть після завершення навчання ректор зобов'язаний був не відпускати із семінарії вихованців до тих пір, доки не оповістят Колегіум Духовний і випускник отримає призначення на службу. В тому ж випадку, якщо учнів відпущено за взятку самим шкільним начальством, то останнім буде оголошено за це жорстоке покарання. Відраховувати учнів дозволено лише як виняток, у випадку: „...якщо виявиться дитина непереможної злоби, люта, до бійки швидка, наклепник, непокірна і якщо через річний термін ні уговорами, ні жорстокими покараннями перевиховати її не вдасться” [3, 60].

Через те діти духовенства неохоче йшли на навчання, та й самі батьки не з великою охотою відпускали їх. На той час навчання як у школах, так і в семінаріях справляло не досить приємні враження. Адже всі труднощі мудрої науки і всі строгості шкільного життя, про яке красномовно описано в „Іфіці-

ієрополітиці”, а також низка покарань досить нелегких у школах за царування Петра I сформувало думку про школи, як про місце мук і тортур. Тому недарма, що духовенство з величезною скорботою віддавало на навчання своїх дітей. Крім мук дітей, духовенство змушене було терпіти ще й збитки, які передбачалися на витрати для утримання дитини в семінарії.

Таких прикладів у науковій та художній літературі знаходимо чимало. Так, Пекарський П.П. у праці „Наука і література при Петрі Великому” (1862) описує гіркий плач дяка, у якого відібрали дітей на навчання в семінарію:

„О, мої діти сердечні!
Не на навчання вас беруть, а на муки безкінечні...
Краще б вас своїми руками у землю закопав,
Ніж у семінарію на муки віддав” [7, 491].

На початку XVIII століття особливим указом від 16 лютого 1721 року управління школами ввірене, згідно Регламенту, місцевим архієреям. Не виняток становила навіть і Київська академія, яка споконвіку була братською школою і підпорядковувалася братствам, а не єпархіальним відомствам.

Святим Синодом у липні 1721 року була створена особлива контора, яку очолив архимандрит Гавриїл Бужинський з „титолом шкіл і типографій протектора”. В цьому ж указі йому додатково були дані вказівки щодо українських шкіл: „...а київські і чернігівські училища повинні належати до своїх архієреїв, а якщо матимуть потребу якусь до Св.Синоду, писати їм у пом’януту контору” [3, 61]. Таким чином, за Регламентом, школи України повинні були відійти до загального відомства професійних духовних шкіл. Цей факт говорить не на користь розвитку освіти і шкільництва тодішньої України. По суті Україна втрачала свою незалежність, вийшовши з-під одного гніту – польського, вона попала під інший – російський. Правда, варто зазначити, що цей указ довго не виконувався керівництвом українських шкіл, які користувалися впливовим авторитетом і не змінювали свого вікового загальностановаго характеру навчання майже до кінця XVIII століття, коли становість духовенства утвердилася і в Малоросії [3, 61]. Про такий хід справ досить переконливо описано у монографії „Духовні школи в Росії до реформи 1808 року”, а саме: „вплив єпархіальної влади на Київську академію був досить слабким протягом усього царування Петра I; навіть після нього зустрічаємо скаргу Київського архієпископа Варлаама про те, що Академія не хоче бути “послушною и повольною его смиренію”. І навпаки, у Росії, тобто великоруських єпархіях, школи із самого початку свого існування підкорялися єпархіальній владі через те, що їх існування залежало саме від неї [3].

Згідно Регламенту, курс навчання в духовних школах становив вісім років. На вивчення богослів’я, як основної науки в церковній освіті, відводилося два останніх роки навчання. Протягом шести попередніх років у духовних школах вивчалися: 1 – логіка або діалектика; 2 – риторика з поетикою; 3 – фізика з метафізикою, яка складала суттєву роль тодішніх філософських систем; 4 – коротка політика Пуфендорова (замість етики); 5 –

арифметика з геометрією; б – історія і географія (спільно з вивченням граматики або мов).

У навчанні домінувала латинська мова. В другій половині XVII–XVIII століття ще переважало домашнє навчання, але все більшого поширення набувало навчання дітей у школах. Зокрема, в праці „Іфіка-ієрополітика”, складеній у Києві в 1712 році, зазначається, що при домашньому вихованні дитина легко може розбеститись, а тому користь училищ є очевидною і не підлягає сумніву. Згадана нами праця мала величезний успіх у Росії. Два рази з проміжком у шість років (1718 та 1724 роках) вона передавалася в Петербурзі.

На навчання в семінарії приймали дітей віком від 10 до 15 років. Вважалося, що в такому віці педагогічні міри могли ще мати силу і легше та з більшим успіхом можна укорінити в дітей навички до виконання дисциплінарних правил. Старших дітей приймали лише за клопотанням поважних осіб, які могли б засвідчити про те, що „отрок у домі батьківському жив у страсі і під добрим наглядом”. З часу вступу дитини в семінарію зв'язок із зовнішнім світом припинявся. Семінаристів адміністрація не мала права нікуди відпускати, навіть до рідних, до тих пір, „доки не звикне, перебуваючи в семінаріумі, і не відчує знатної користі такого виховання” [3, 71]. Тільки через три роки після вступу вихованцям дозволялося побачитися з рідними, але не частіше, ніж два рази на рік, і для цього відлучатися із семінарії терміном не більше як на один тиждень.

Проживали семінаристи у бурсах – будинках на пожертвування монастирів. Вихідці із бідних сімей проживали на казенному утриманні, більш заможні – з певною платою за харчування й одяг. Окремим учням дозволено було жити за межами семінарської бурси. З цією метою для них будувалися будинки із загальними квартирами, але проживання в них організовувалося за зразком бурси. Поселялися вихованці за віком (великі, середні, малі) окремо одні від одних по 8-9 осіб у кімнатах. Кожному з поселених відводилося місце при стіні, де стояло його ліжко, шафа для книг, стіл та інші речі.

У семінаріях існував досить строгий контроль за поведінкою семінаристів. Варто вказати на той факт, що діяла інспекція, в обов'язки якої входило слідкувати, через довірену особу, за поведінкою семінаристів під час їх відпусток. Після повернення вихованців у семінарію їх необхідно було випробувувати, чи не з'явилося у них негативних рис. Правилами перебування в семінарії передбачався і такий випадок, коли самі родичі могли провідувати семінаристів. За розпорядженням адміністрації побачення семінаристів з ними можна було дозволити в саду, їдальні або іншому якомусь загальному приміщенні. Разом з тим вони обов'язково повинні були проходити у присутності ректора чи будь-кого із керівництва семінарією.

Очоловав заклад, як правило, ректор, виходець із науковців або монах. У його обов'язки входив контроль за поведінкою і навчанням вихованців, за викладанням і відношенням до своєї справи вчителів, мав право наказувати за негативні вчинки. З метою перевірки якості викладання він був

зобов'язаний протягом тижня обійти всі класи і в кожному з них прослухати читання наставника хоча б протягом півгодини. Якщо вчитель не виконував його вказівок, то керівник навчального закладу зобов'язаний був доповідати про це вищому керівництву, яке в свою чергу вживало певні адміністративні заходи щодо такого педагога.

Подібні обов'язки розповсюджувалися і на учнів. Над ними ректор мав повну владу, крім випадку виключення з навчального закладу. З цього приводу він зобов'язаний був дане питання узгоджувати з Духовною колегією.

Крім ректора, введена була ще й посада префекта, який допомагав йому у виконанні його обов'язків. Префект призначався із вчених людей. Крім названих керівних осіб, призначалися фіскали та екзаменатори. В обов'язки фіскала входив нагляд за всім, що робиться у закладі, екзаменатора – здійснювати перевірку знань учнів і відшукувати серед них таких, які навчаються старанно, а які ліниві до навчання.

З метою дотримання внутрішнього розпорядку в бурсі призначалися наглядачі або префекти, які могли бути не із вчених людей, але обов'язково авторитетних. До них ставилися такі вимоги: це повинні були бути особи, які не мали репутації п'яниць, „не дуже люті і не меланхоліки”, віком від 30 до 50 років. На них покладалися наступні обов'язки: нагляд за семінаристами з метою усунення між ними сварок, бійок, лихослів'я, щоб кожен з них займався своєю справою; карати семінаристів, які провинилися. Без дозволу наглядача семінарист не мав права відлучатися навіть із кімнати. Допускалися такі методи покарання, як тілесні та словесні. Зокрема різкою карали менших за віком, словом „суворим” – „середніх і великих”. У випадку недієвості таких заходів обов'язково необхідно було доносити ректору.

В організації навчального процесу семінаристів домінувала дисципліна, яка часто підміняла собою виховання. Саме страх перед покараннями, а не почуття відповідальності чи мотив, що спонукав до навчання, тримав у покорі вихованців. Учні знаходилися під наглядом фактично 24 години на добу, так як жили вони тут же при семінаріях.

Для всіх семінарій діяв єдиний Регламент, згідно якого були розписані по годинах усі денні заняття, включаючи і відпочинок. Зокрема, у монографії „Духовні школи в Росії до реформи 1808 року” зустрічаємо: коли лягати спати, коли вставати, молитися, вчитися, йти на трапезу, прогулюватися і т.п. оповіщати дзвіночком, щоб усі семінаристи як солдати на барабанний бій, так і на дзвоновий дзвін бралися за справу, визначену для даної години [3, 72].

З метою відпочинку семінаристів передбачалися прогулянки та різні забави, які сприяли гарному настрою та зміцненню здоров'я. Вони були рекомендовані Регламентом. У згаданому нами документі зазначалося, що необхідно проводити гуляння семінаристів по обіді і по вечері з іграми чесними і рухами тіла, тому що це для здоров'я корисно і відганяє нудьгу. Щодо підбору ігр, то рекомендувалися такі, які разом із втіхою дають і корисні настанови. Наприклад, популярні за часів правління Петра I водні

плавання на регулярних суднах, уміння робити геометричні виміри, а також уміння будувати регулярні укріплення тощо. Тобто, ми маємо підстави стверджувати, що вони були націлені на розумовий розвиток вихованців, кмітливість, що відповідало вимогам і цілям, які ставив Петро I.

У літній період передбачалися поїздки за місто, які складали так звані рекреації, а у великі свята за трапезою слухати „звуки мусікійських інструментів”.

З метою виховання героїзму та патріотизму практикувалося „звеселяти” семінаристів диспутами, комедіями, рицарськими екзерциціями, читанням за трапезою військових та церковних історій, повістей про „мужів, які досягли вершин у науці”, видатних церковних учителів, стародавніх і тогочасних філософів, астрономів, риторів, істориків. Такі оповідання були досить цікавими для семінаристів та корисні для їхнього виховання, так як заохочували до наслідування.

Все вищевикладене уможливило нам зробити висновки:

1. Історію розвитку духовних шкіл України в другій половині XVII-XVIII століття можна поділити на два періоди:

I-й період – період початку діяльності духовних шкіл припадає на початок XVIII століття (часу заснування духовних шкіл) до 1760 рр. У цей період вони сформувалися в своєму спеціальному вигляді і представляли за своєю структурою і матеріальним станом усі риси професійних шкіл.

II-й період – перехідний період припадає на час з 1760 року до реформи їх за царування Олександра I. Протягом даного періоду вони отримали загальнодержавний та загальноцерковний статус.

2. Ретроспективний аналіз показав, що розвиток освіти та педагогічної думки в Україні в другій половині XVII-XVIII століття тісно пов’язаний з духовною культурою народу, адже християнство з моменту хрещення Русі було духовною домінантою життя українців. У цей період освіта набула державного, офіційного характеру з урядовою регламентацією, яка звідси впливає.

3. Духовна педагогіка відіграла значну роль у розвитку педагогічної науки в Україні. Вона відстоювала пріоритетність духовного над природним, спрямовувала в нове русло виховання дитини. В цей період сформувалися нові антропоцентристські погляди на людину, процес її навчання і виховання. А звідси і духовні школи в Україні мали незаперечне значення для розвитку освіти, шкільництва та педагогічної думки досліджуваного нами періоду.

4. Дослідження становлення та розвитку духовних шкіл в Україні в другій половині XVII-XVIII століття сприяло кращому розумінню внутрішньої логіки і наступності в розвитку української духовної та педагогічної культури.

Список використаних джерел

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376с.

2. Есюков А.И. Философский аспект русской богословской мысли второй половины XVIII – начала XIX века: Дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03. – Архангельск, 1999. – 400с.
3. Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – СПб.: „Летний сад”, „Коло”, 2001. – 800с.
4. Коба Л.А. Братські школи в Україні // Радянська школа. – 1994. – №11. – С.45-47.
5. Мединский Е.Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1954. – 174с.
6. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви. – К., 1993. – 284с.
7. Пекарский П.П. Наука и литература при Петре Великом. – СПб., 1862. – 526с.
8. Чупило Г. Роль церкви у становленні освіти в Україні (історичний аспект) // Рідна школа. – 2003. – №4. – С.74-76.